

УДК [349.22+340.141:398.91] (477)

В. В. Маліков

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України**НАРОДНІ УЯВЛЕННЯ ТА ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВІ НОРМИ ЩОДО НАЙМИТУВАННЯ
В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ**

У статті пропонується аналіз українських народних прислів'їв і приказок та показується їх значення для звичаєво-правових традицій наймитування. У даному випадку досліджуються селянські уявлення та норми щодо найманої праці, а також образ наймита у другій половині XIX – на початку XX століть.

Ключові слова: наймитування, звичаєве право, наймит, традиційна народна культура, прислів'я, приказки.

В статье предложен анализ украинских народных пословиц и поговорок, показано их значение для обычно-правовых традиций найма. В данном случае исследуются крестьянские представления и нормы относительно наемного труда, а также образ батрака во второй половине XIX – начале XX века.

Ключевые слова: батрачество, обычное право, батрак, традиционная народная культура, пословицы, поговорки.

This paper offers the analysis of Ukrainian folk proverbs and sayings and shows their significance for customary law traditionsof wage labour. The case studied in the article concerns peasant concepts and norms about wage labour and the image of farm labourer in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries.

Key words: wage labour, customary law, farm labourer, traditional folk culture, proverbs, sayings.

Актуальність дослідження звичаєво-правових норм та уявлень українського селянства другої половини XIX – початку XX століть щодо наймитування на основі аналізу народних паремій полягає у тому, що вивчення звичаєво-правових норм людини традиційної народної культури сприяє цілісному розкриттю особливостей її світосприйняття і свідомості. Дослідження даної галузі звичаєвого права українців дає змогу вивчити явище наймитування як важливу сферу громадського життя українського села даного періоду, пояснити особливості відносин між наймитами та господарями, визначити погляди селянства на наймитів, їх соціальний статус у громаді та соціокультурну роль у традиційному українському суспільстві.

У статті досліджено сукупність українських народних паремій щодо звичаїв наймання робітників, які опубліковані в численних збірках прислів'їв та приказок [4; 10; 11; 15; 16]. Залучення народних паремій до вивчення звичаєво-правових відносин наймання у другій половині XIX – на початку XX століть має обмежений характер. Це проявляється вже на стадії визначення кола джерел-паремій для аналізу образу наймита у них. З одного боку, «наймит», «батрак», «найми» належать до опорно-стрижневих або гаслових слів, що їх виділяють деякі дослідники для систематизації паремій при укладанні збірників. З іншого боку, коло паремій, в яких розкриваються образи людини в наймах, її життя та праці, є значно ширшим.

Тому обираючи народні паремії для аналізу, автор дослідження керувався їх семантичним навантаженням. Однак і в цьому випадку результати можуть бути піддані сумнівам, оскільки відомою є полісемантичність прислів'їв та приказок, їх здатність набирати нових значень або змінювати попередні. Покращити розуміння тих чи інших паремій може дослідження ситуації їх вживання, однак сучасний дослідник практично позбавлений такого знання щодо дореволюційного періоду. Тому доцільно звернутися до наукових праць, в яких вже було виявлено та узгоджено значення прислів'їв.

Розробка прислів'їв та приказок як джерела вивчення звичаєвого права в українській народній культурі відбувається ще з другої половини XIX століття і до сучасності у працях таких вчених, як П. Чубинський, В. Охримович, О. Малиновський, М. Пазяк, В. Сироткін та ін., однак досі не існує праць, які би містили систематичний та повний аналіз паремій саме щодо наймитування. Дослідники по-різному підходили до даних джерел. На думку М. Сумцова, для пізнання народного світогляду потрібно шукати підходящі для цього джерела, оповідання, казки, пісні, прислів'я. Світогляд народу проявляється також і «в його звичаях, в почуттях і розумінні правничім, що правда і що кривда, прикладаючи їх до окремої особи, до громадянства, до держави» [13, с. 143]. На важливість залучення фольклорних джерел до вивчення явищ звичаєвого права вказує у своїх роботах і В. Охримович. Він же демонструє приклади успішного застосування аналізу фольклорних матеріалів для з'ясування звичаєво-правових поглядів, уявлень, ідей, зокрема стосовно прислів'їв та приказок [5; 6].

У 1980-х роках було опубліковано пареміологічні дослідження вчених М. М. Пазяка [7; 8; 9] й В. М. Сироткіна [12]. У цих роботах на основі досягнень радянської пареміології було проведено ґрунтовний аналіз прислів'їв та приказок як джерел звичаєво-правових уявлень українців; при цьому окреме висвітлення отримали в цьому контексті звичай наймання сільськогосподарських робітників, сукупність їх поглядів на своє життя та працю.

А. М. Зуєва на основі аналізу народних паремій та даних попередніх дослідників досліджує принцип справедливості, зокрема і в договірному звичаєвому праві. У даній сфері такий принцип може зводитися до сукупності вільних і взаємовигідних обмінів. Справедливість сприймається як дотримання правил і норм суспільства, діяння в межах загальноприйнятого порядку, гармонізація суспільних відносин [2]. Дослідниця розглядає прислів'я та приказки як форми існування звичаєвого права [2, с. 111]. На думку В. Тертишника, юридичні прислів'я виявляють здатність народу осмислювати та влучно оцінювати й узагальнювати найтиповіші сторони правового життя, стають конденсатором багатовікового життєвого досвіду взаємин людей [14].

У даній роботі звертається увага на необхідність та доцільність вивчення українських прислів'їв та приказок як фольклорних джерел для розкриття особливостей звичаєво-правового інституту наймитування другої половини XIX – початку XX століть.

Отже, прислів'я та приказки розглядаються і як сукупність звичаєво-правових норм та правил поведінки, і як відображення народних правових уявлень, і як джерело формування народного світогляду. Народні прислів'я дають змогу визначити народні погляди на явище наймитування, окреслити особливості соціального становища наймита у громаді. Вивчення у пареміях звичаєво-правових уявлень, пов'язаних із найманням сільськогосподарських працівників, проводиться на основі семантичного аналізу текстів прислів'їв та приказок, для чого використані відповідні праці теоретичного характеру [3]. Досвід аналізу мають праці М. М. Пазяка і В. М. Сироткіна [8, с. 44-45; 12, с. 42]. «На основі народних традиційних звичаєвих та правових норм – твердить М. М. Пазяк, – трудящі сформулювали значну кількість прислів'їв, сукупність яких і складала своєрідний кодекс кримінальності й обов'язкових правил поведінки» [9, с. 140]. Цей науковець проводить семантичний аналіз опорних слів у пареміях. Він дотримується тієї точки зору, що «паремії в своїй сукупності формували в різних поколіннях етику й естетичні смаки, виступаючи важливим чинником формування самого народного світогляду»; «дослідження внутрішньої форми паремій, їх семантики дає змогу проникнути в глибини народного мислення, народного способу сприйняття дійсності й відображення її образним словом» [9, с. 198, 199]. Ці твердження є основоположними при проведенні даного дослідження в цілому та аналізу народних паремій зокрема.

У цій статті сукупність прислів'їв та приказок вивчається у двох аспектах: 1) як відображення звичаєво-правових уявлень селянства у сфері наймання сільськогосподарських робітників і 2) як джерело формування народних юридичних поглядів щодо даної сфери громадських відносин. При цьому завданнями даного дослідження є як виявлення конкретних звичаєво-правових норм, так і з'ясування соціального і правового становища наймита у сфері трудових відносин. У цілому, таке дослідження дасть змогу виявити особливості функціонування та роль народних паремій у звичаєво-правовому інституті наймитування в Україні другої половини XIX – початку XX ст., що раніше не проводилося дослідниками.

Застосування семантико-прагматичного способу при дослідженні змісту прислів'їв є практично неможливим з декількох причин. Відсутні точні дані щодо побутування прислів'їв та приказок, які стосуються звичаєво-правових відносин наймання сільськогосподарських робітників і самих наймитів, у сфері громадських стосунків, наявна лише дуже мала кількість інформації про дійсні умови застосування прислів'їв та їх контексти [3, с. 83]. Важко визначити конкретних адресантів і адресатів даних висловлювань. Вирішення цих питань є справою подальших досліджень. Тож у даній роботі застосовано власне семантичний спосіб аналізу змісту паремій, при цьому автор спирався на досягнення попередніх дослідників в цій сфері, зокрема, щодо значень та мети прислів'їв.

У народних пареміях тематика наймитування найтіснішим чином переплетена з темами бідності, недолі й неволі. Образ наймита в них фактично прирівнюється до образу бідняка. При цьому потрібно відзначити, що в дійсності наймитування не було виключною долею бідних прошарків селянства. Така особливість паремій є важливою для з'ясування соціального статусу наймита і ставлення до нього. Ґрунтовні узагальнення у вивченні відповідної групи народних прислів'їв та приказок належать М. Пазяку. На думку дослідника, в прислів'ях не тільки відображена атмосфера соціального поневолення трудових мас у феодальному й капіталістичному суспільстві, а й висловлено опір і протест проти гноблення. Цикли паремій на опорні слова «бідний», «убогий», «мужик (хлоп)», і «багатий», «багатство», «пан», в яких вони виступають у зіставному плані (парами: бідний – багатий; мужик – пан), складають справжній арсенал багатоговікового досвіду українського селянства [9, с. 146].

М. Пазяк, розглядаючи сукупність паремій зі словом «бідний», виділяє такі мотиви, як тяжка праця на господарів, беззахисність, самотність і безпомічність. Виділено прислів'я, в яких фігурують образи наймитів і бурлаків, їх життя. Одним із джерел таких прислів'їв були наймитські пісні. Близько примикають до попередніх прислів'їв з опорними словами «слуга», «служити». Служба зображується в них як гірка неволя, нестерпне поневір'яння, що часто вело до втечі [11, с. 11-12]. Найтяжчою була праця не на своїй ниві, а в чужих людей, вона тривала весь світловий день, під сонячною спекою, тому в прислів'ях звучать мотиви нарікань на гірку долю жінок-заробітчан. Серед особливо трудомістких форм праці була й молотьба, на яку заможніші селяни та поміщицькі господарства наймали молотників. Прислів'я передають народні уявлення і про тяжку роботу останніх («Бодай ніхто не діждав ціпом заробляти!», «Від ціпа в спині сіпа», «Доки на току ціп, доти на столі хліб») [8, с. 45].

У прислів'ях знайшли свій вираз погляди на наслідки наймитування – цілковите зубожіння, утворення прошарку бездомних людей, жебраків. Народна творчість з уболінням і симпатією відтворює долю бідняка, підкреслюючи його високі моральні якості, оберігаючи його людську гідність. З протилежних позицій зображено постать багатія. Так, прислів'я зі стрижневим словом «багатий» акцентують на таких рисах, як скупість, жорстокість і нечесність. Багатого всі знають, на його боці закон, бо він може підкупити суд [9, с. 146-147].

Однак простежується погляд М. М. Пазяка на прислів'я як такі, що відображають життя бідноти, наймитів. Прислів'я стверджують вічну істину про працю як основу людського життя, але в них чути й гірке нарікання на підневільну працю на багатих («Доробився хліба, аж зійшов на діда», «На чужій роботі не забагатієш, а згорбатієш», «Білі руки чужу працю люблять») [9, с. 108]. Теза про відображення дійсності у фольклорі є доволі вразливою для критики. Більш виваженою видається методологічна позиція, за якою прислів'я та приказки донесли в своїх мотивах сукупність народних поглядів на наймитування, його причини, матеріальне, правове та соціальне становище людини в наймах.

У прислів'ях переважно зустрічається погляд про зумовленість наймитування економічними обставинами: «Недостатки гонять з хатки», «З розкоші не йдуть у міхоноші», «Голод не тітка, найми не свій брат», «Хто в службі не бував, той і нужди не видав», «Не з одної печі хліб їв» [15, с. 55-57], «Шість батька в напасть, а діти по наймах» [11, с. 209]. Як вже зазначалося, явище наймитування у прислів'ях асоціювалося з бідністю: «Холодна роса, а наймичка боса» [11, с. 209], «Бідному в житті тільки робота та скорбота» [16, с. 29]. Важливим мотивом у пареміях у зв'язку з цим є ставлення до наймитської праці. Виражається чітка переконаність в тому, що не можна

нажити статок, перебуваючи в наймах: «Доробився хліба, аж зійшов на діда», «Робила цілий вік панам, та, мабуть, ляжу, як кістка, гола», «Та допіру робота: ціле життя роби, а на старість милостиню проси!», «На цій роботі не збагатієш, а згорбатієш» [15, с. 59-60]. Дана група прислів'їв вирізняється сатиричним акцентом. Особливу увагу варто приділити оцінці праці наймита у пареміях. Праця наймита сприймається як дуже важка, виснажлива, до характеристики цієї праці вживаються поняття «важка», «чужа», властиві і текстам наймитських пісень: «Побила лиха година – ота чужа нива та позичений серп», «В чужій кошарі овець не розведеш», «За чужою роботою й світу не бачить», «Панської роботи не переробиш» [15, с. 39, 56-57]. Однак, як і в заробітчанській пісенності, виражається переконання про невідворотність й обов'язковість виконання наймитом своєї роботи: «Найнявся, як продався», «Найнявся – як продався, роби, як віл», «Найнявся – як продався: мусиш робити» [11, с. 208].

У народних пареміях становище наймита на службі зображено в темних тонах. У прислів'ях панує думка про повну підлеглість наймита волі хазяїна, його безумовну підпорядкованість і приниженість: «Панським наєм – підданим ярем», «Служить погано, а прислужуватися ще гірше» [11, с. 209-210], «Слуга на відслужі, як пес на мотузі», «За чужою роботою й світу не бачить» [15, с. 55-57]. За народними прислів'ями взагалі соціальне становище наймита є принизливим, навіть зневажливим: «Не довернешся – б'ють, перевернешся – б'ють», «З хазяйської правди наймитові очі лізуть» [15, с. 55-57]. У даних пареміях можна прослідкувати мотив неволі у наймах, однак під цим розуміється перевага думки хазяїна над наймитською волею: «Господар слугі не викає» [11, с. 210]. На думку П. Чубинського, прислів'я «Найнявся, як продався» вказує на безумовну підпорядкованість наймита господарю [18, с. 77].

На особливості народного сприйняття наймитської праці вказують дієслова та словосполучення з ними, вживані у пареміях на позначення трудових процесів та їх результатів. До таких належать «нагнутися», «плакати», «тужити», «попхнути», «поточитися» (йти), «розірватися», «поганяти», «потіти», «скакати» під дудочку», «знайти муку», «знайти ярмо», «скрипати дверима», «ганяти», «вертітися», «знати біду», «потягти києм», «горювати», «плакати», «тужити», «зсушити тіло», «помарніти», «згорбатіти», «вити голодним», «втікати», «розпірати боки», «сісти на шию», «попасти в біду», «лягти вздовж лави», «не забагатіти», «заробити вирви в шию» [10; 11; 15; 16] та інші. Такий набір має відверто негативне емоційне забарвлення, свідчить про відповідне ставлення до наймитської праці.

Так само, як і в наймитських піснях, в пареміях можна побачити народне уявлення про небажаність наймитування людини протягом усього її життя: «Гірко старітися в наймах», «Робітниця поденна – то біда безденна», «Голод не тітка, найми не свій брат», «Нема гірше як бурлаці: куди не попхнуть, туди й поточиться», «Однією рукою воли поганяє, а другою сльози утирає» [15, с. 55-57]. На негативне ставлення до наймитської долі, приниженість соціального статусу наймита в громаді вказують наступні паремії: «Розживемся, в пастухи наймемся – все село нам буде винне» [15, с. 57].

Прислів'я вказують на певний рівень усвідомлення наймитів як окремої соціальної групи у селянському середовищі: «Батрак батрака бачить здалека» [11, с. 208].

«Бурлак, як сирота: коли біла сорочка, тоді і свято». Дане прислів'я не тільки характеризує матеріальне становище наймита, порівняння бурлака із сиротою має велике значення для окреслення соціального статусу наймита у громаді. В даному випадку слово «сирота» несе одночасно соціальне навантаження, таке ж, як і в заробітчанській пісенності. За прислів'ям «Як заїде в чужину, то хоть бородастий, але сирота» [11, с. 256] можна пояснити сутність такого «сирітства». Дійсно, в пареміях простежується погляд на наймита як на чужака: «Прийшов збоку та взяв строку» [11, с. 211].

«На чиєму возі сидить, того й волю волить» [17, С. 239]. У даній приказці на соціальний статус наймита вказує поняття «воля». Це поняття вказує не тільки на свободу прийняття рішення, але й, на думку В. Жайворонка, у народі символізує силу [1, с. 113]. Уявлення про силу господаря, його соціальну перевагу над слабким наймитом можна простежити у ряді паремій. На це ж вказує і семантика слова віз: хто мав воза, почував себе незалежним господарем [1, с. 93].

Показовим є порівняння наймита та виконуваної ним роботи зі свійськими тваринами: віл, кінь, собака, а господаря – з дикими, зокрема з вовком [10, с. 154, 162, 168, 172, 189, 191, 196, 197,

199, 200, 212, 217]. Варто зазначити, що воли символізують важку працю, покору, терпіння [1, с. 96]. Це може свідчити про стабільність народних поглядів, усталений характер соціальних статусів наймита і хазяїна на основі їх протиставлення один одному. Суть порівняння наймита зі свійськими тваринами у корисності останніх для людини та, навпаки, шкідливості диких звірів.

Лаконічність прислів'їв та приказок, яка є їх характерною особливістю, дає в цілому небагато матеріалу для узагальнення образу наймита в них. Усі наведені вище прислів'я показують наймита як людину нещасливу, обтяжену матеріальною скрутою і змушену важко працювати на інших, що однак не приносить йому благополуччя. Мотив тяжкої праці вказує на працелюбність як суттєву рису наймита. Образ господаря в прислів'ях ще менш виписаний і постає як протилежність наймита. Характерними рисами цього образу є ледарство, скнарність, несправедливість по відношенню до наймита [11, с. 208-211, 214]. Варто зазначити, що ці образи є лише вираженням поглядів селянства на відносини наймання, а не відображенням дійсності як такої. Оскільки прислів'я є джерелом формування етико-правових та й взагалі світоглядних уявлень, то вони скоріше покликані впливати на дійсність, а не відображати її. Наявні в пареміях мотиви можуть частково сприяти формуванню соціальних ролей, а також поглядів на наймитську долю і відповідного ставлення до неї (небажаність, намагання її уникнути).

Як вже зазначалося, прислів'я та приказки почали розглядатися як вираження юридичних поглядів народу у правовій та етнологічній науках ще з середини XIX століття. Тож варто встановити зв'язок між текстами паремій та наявними в народній свідомості звичаєво-правовими нормами щодо наймання сільськогосподарських робітників.

В. Сироткін при вивченні паремій приділив увагу звичаєво-правовому регулюванню трудових відносин. Дослідник зауважує, що в пареміографічній творчості українського народу відбивалися погляди селян на власний правовий статус у громаді. Зокрема, в поле його зору потрапили наступні прислів'я: «Панська ласка лето гріє, а на зиму кожуха треба», «Літом косе, а зимою просе», «Аби до жнив дожив, а в жнива й абихто обідать покличе». Вони стосуються деяких трудових звичаїв, зокрема, особистих наймів – «зажину», «скіпщини». Як оплату за роботу, визначену договором, учасникам давали частину врожаю [12, с. 42].

Одним з мотивів досліджених народних прислів'їв є мотив винагородження за працю: «Плата, як у ката» [15, с. 58], «Яка служба, така й плата», «Верніться та найміться: до вечера шаг заробите», «У дуки служила – болячку заробила» [11, с. 209, 211]. Наявним є в пареміях і такий важливий елемент договірних відносин, як строки наймів: «До покрови наймита благають, а після покрови проганяють» [11, с. 209].

Мотив харчування представлений у ряді прислів'їв викривального змісту з сатиричним акцентом: «Добрий давалець: роботи дає зверхом, а харч – видавцем», «Бить та лаять є кому, а годувать – так нікому!», «Добре нас годують: черпак юшки, дві галушки та й ті розплилися!», «За такої страви ляжеш вздовж лави!» [15, с. 58-59], «Наймися, наймитку, в мене, а я у попа для луччої харчі», «В наймах харч знай: рано води, в полудень пити, а ввечері – бити», «Як наймити роблять, у хазяїна дух радується, сядуть їсти – серце болить», «Наймит ходячи наїється, а стоячи виспиться» [11, с. 209-210].

У змісті прислів'їв присутній договірний принцип у відносинах наймання сільськогосподарських робітників: «За що найнявся?» – «Сорок грошей, справний харч і босий дохід, дають рано води, а ввечері пити» [15, с. 59].

У тісному зв'язку із вище наведеним виявляється також принцип попередньої домовленості щодо характеру робіт, харчування та платні, «Наймали – воли давали, найняли – хліба не дали», «Як приймали, то й сала давали, а як прийняли, то й хліба не дали» [11, с. 209].

Загальною особливістю проаналізованих прислів'їв є те, що їх зміст зосереджений на конфліктних ситуаціях між наймитами й господарями у відносинах наймання. Ця особливість могла слугувати засобом попередження дійсних конфліктів у трудових відносинах. Необхідно також враховувати приналежність репрезентованих у пареміях поглядів окремим соціальним групам українського села.

У прислів'ях та приказках щодо наймита, в яких з властивою їм лаконічністю розкривається його тип особи, народний образ, переважає загалом негативний емоційний стан: приреченість,

відчуженість, безнадія, відчай, гнів, розчарування, переживання болю, страждань. Але поряд із гіркою іронією є й надія на краще. Серед ціннісних орієнтацій виділяються піклування як про власне життя, так і про благополуччя рідних, зокрема дітей, прагнення справедливості у відносинах з господарем, рівності роботи та платні за неї. Невід'ємною соціально-майновою характеристикою наймита є бідність. Моральну та професійну характеристику наймита можна означити поняттям працьовитості, хоча у ставленні до своїх обов'язків проявляється і втомленість, виснаженість, байдужість, неприязнь, лінь.

Отже, народні приказки та прислів'я дають змогу наблизитися до виявлення народних поглядів на явище наймитування, окреслити особливості соціального становища наймита у громаді. Підтверджено те, що паремії є джерелом формування народних юридичних поглядів, оскільки у проаналізованих прислів'ях і приказках зафіксовані основні елементи звичаєво-правового договору наймання сільськогосподарських робітників у другій половині XIX – на початку XX століть: права та обов'язки сторін, термін і характер виконуваних робіт, умови платні. Це, в свою чергу, мало вплив на фактичне побутування відносин наймання. Досліджувані фольклорні висловлювання були одним із чинників, що впливали на формування практики громадських стосунків у сфері наймання сільськогосподарських робітників, закріплюючи усталені соціальні ролі наймита і господаря.

Література

1. Жайворонок Н. В. Українська етнолінгвістика: Нариси / Н. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
2. Зуєва А. М. Справедливість як принцип звичаєвого права / А. М. Зуєва // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 111-114.
3. Крикманн А. А. Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы / А. Крикманн // Пареміологічний збірник. Пословица. Загадка. – М.: Наука: 1978. – С. 82-104.
4. Мудрість народна. Українські прислів'я та приказки. – К., 1961. – 156 с.
5. Охримович В. Знадоба до пізнання народних звичаїв і поглядів правних // Житє і слово. – Львів, 1895. – Т. 2. – С. 296-302; Т. 3. – С. 387-401.
6. Охримович В. Українсько-руські приповідки правничі, систематично впорядковані та юридично пояснені / В. Охримович. – Львів, 1912. – 236 с.
7. Пазяк М. М. Народний кодекс моральних та соціальних стосунків між людьми / Михайло Пазяк // Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 7-20.
8. Пазяк М. М. Прислів'я та приказки про хліборобську діяльність людей / Михайло Пазяк // НТЕ. – 1982. – № 5. – С. 43-49.
9. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії / Михайло Пазяк. – К.: Наукова думка, 1984. – 204 с.
10. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1989. – 479 с.
11. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1991. – 440 с.
12. Сироткін В. М. Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу / Володимир Сироткін // НТЕ. – 1987. – №1. – С. 39-42.
13. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х.: Атос, 2008. – 558 с.
14. Тертишник В. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції / В. Тертишник // Юридичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 75-79.
15. Українські народні прислів'я та приказки. – К.: Наукова думка, 1955. – 443 с.
16. Українські прислів'я та приказки. – К.: Дніпро, 1976. – 215 с.
17. Українські прислів'я, приказки і таке інше. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступ стаття М. М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
18. Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений//Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Императорским географическим обществом. Юго-Западный отдел / Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 6. – СПб., 1872. – С. 29-80.